

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het eenzame gelijk: hervormers tussen droom en daad, 1850-1950

de Haan, I.; Kennedy, J.

Published in:

Het eenzame gelijk : hervormers tussen droom en daad, 1850-1950

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Haan, I., & Kennedy, J. (2009). Het eenzame gelijk: hervormers tussen droom en daad, 1850-1950. In I. de Haan, W. ten Have, J. Kennedy, & P. J. Knegtman (Eds.), *Het eenzame gelijk : hervormers tussen droom en daad, 1850-1950* (pp. 11-20, 305). Boom.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (<http://dare.uva.nl>)

Het eenzame gelijk. Hervormers tussen droom en daad, 1850-1950

Ido de Haan en James Kennedy

De periode rond 1900 is vaak gekenschetst als 'een zoekende tijd'. In Romeins toonaangevende studie *Op het breukvlak van twee eeuwen* wordt het fin de siècle voorgesteld als een periode van kruisende maatschappelijke verhoudingen die een fundamentele onzekerheid teweegbrachten en, wat Romein noemde, 'salutisme en idealisme, een haken naar heil en heiligheid'.¹ Lange tijd is dit tasten naar verlossing gezien als groeistuipt van de moderne sociale bewegingen. De adolescente woelingen van de eeuwwisseling ogen in dit perspectief als een tijdelijke bevlieging, die afleidde van het rechte pad tussen het politieke ontwaken van de volksklassen in de tweede helft van de negentiende eeuw en de uitbouw van de verzorgingsstaat langs verzuilde lijnen vanaf het midden van de twintigste eeuw. De diskwalificatie van het haken naar heil en heiligheid levert een geschiedbeeld op dat gezuiverd is van vreemde smetten, bevolkt door lieden waarvan maar de helft van hun wezen en werken in beeld komt. Zij worden gereduceerd tot figuranten in de gecanoniseerde versie van de contemporaine Nederlandse geschiedenis en hun wordt ten onrechte een bedoeling toegeschreven die de meesten niet hadden.

De mensen die in dit boek passeren, worden wellicht al te braaf aangeduid als 'hervormers'. Veel van deze hervormers hadden geen achterban. Soms was het gebrek aan navolgers voor hen frustrerend, maar soms ook niet. Er waren hervormers – vooral intellectuelen en schrijvers – die niet de ambitie hadden een natie of een volksdeel te leiden. Anderen zaten middenin een proces van groepsvorming, waarover zij nog geen overzicht of controle hadden, of lagen in de clinch met hun eigen groep. En vaak genoeg ging zelfhervorming samen met maatschappelijke hervorming – een variant op het inzicht dat 'een betere samenleving begint bij jezelf'. Het was belangrijk

eerst het eigen gedrag en de eigen gedachten te hervormen, voordat men de wereld kon intrekken.

Bij gebrek aan betere term willen wij de aandacht richten op een groep intellectuelen, activisten, schrijvers, wetenschappers en politici die een ander, en in vele opzichten ook een veel grootser doel hadden dan het scheppen van een staat die de materiële wensen van een eigen achterban kon verwezenlijken. Zij waren niet slechts gericht op een verandering in de sociale verhoudingen, zodat meer groepen, of althans hun eigen groep, onderdeel werd(en) van het algemeen belang. Het ging hen in veel gevallen om een verandering van het menselijk bestaan, van *la condition humaine* als zodanig.

De inspiratie voor deze verzameling opstellen is ontleend aan het werk van de Amsterdamse hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis Piet de Rooy. In zijn werk stelde hij zich aanvankelijk op het standpunt van de klassenstrijd, als we deze terminologie nog mogen hanteren. Zonder het marxisme te omarmen, maakte hij in 1971 naam met een studie over het Palingoproer van 1886. Daarin typeerde hij de socialistische oproerigheid in de hoofdstad als het gevolg van 'een ressentiment tegen de bezitters, opstandigheid tegen de bestaande orde en een vaak negatief radicalisme', uitgelokt door een liberale burgerij met een vaag verantwoordelijkheidsgevoel, die slechts oog had voor 'kruideniersbelangen en kruidenierspolitiek'.² In zijn latere werk stelde De Rooy zijn waardering voor de goedbedoelende burgerij bij. Om te beginnen vestigde hij de aandacht op de technische kundigheid die nodig was voor de bestrijding van de werkloosheid onder de lagere sociale klassen in de jaren dertig.³ Daarnaast wees hij op de opvoedkundige ambities van de burgerij, die in het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn taak steeds minder zag als effectieve repressie van wanorde en steeds meer als liefdevolle gewetensvorming door een permanent beroep op het betere ik van het kind.⁴ Ten slotte plaatste hij in 1987, in zijn oratie als hoogleraar in de geschiedenis van de twintigste eeuw, de sociale en morele ambities van de burgerij in het kader van het darwinisme. Dat bood hen de taal uitdrukking te geven aan hun verlangen naar een weerbare burgerij, die de strijd om het bestaan voerde langs vaste lijnen.⁵

Op die manier maakte De Rooy duidelijk dat de ambities van veel hervormers verder reikten dan alleen het verleggen van het maatschappelijk evenwicht. Hij werkte die gedachte verder uit aan de hand van de tragikomische lotgevallen van H.M. Bernelot Moens.⁶ 'Op zoek naar volmaaktheid' van de soort, deed deze vergeefse pogingen mensen en apen te kruisen, en zo bij te dragen aan een nieuwe en harmonische verhouding tussen de rassen. Het was niet alleen de grootsheid, om niet te zeggen enormiteit, van het

ideaal, maar ook de eenzaamheid van de man die dat jarenlang, ondanks tegenslag en scepsis, bleef nastreven, die Bernelot Moens tot zo'n typische vertegenwoordiger maakte van de hervormers die zich rond de eeuwwisseling manifesteerden. Zij wentelden zich in hun eenzame gelijk, zwalkend tussen dromen van universele rechtvaardigheid en veelal uitblijvende daden van maatschappelijke werkzaamheid.

Geloof en wetenschap

Een van de zaken die De Rooy pas in zijn meest recente werk onder woorden heeft gebracht, is de worsteling met het geloof die in al dit heilig streven een rol speelde. Henk te Velde maakt in zijn bijdrage duidelijk hoe ambivalent destijds Jan Romein al de positie van de 'kleine geloven' aanduidde – en hoe moeilijk het is van die ambivalentie los te komen. Voor Romein was er een scherpe scheidslijn tussen wetenschappelijk onderbouwde politiek en de religieuze inspiratie van de vele *do-gooders* van het fin de siècle. Hij ging daarmee volgens Te Velde voorbij aan de onvermijdelijke vermenging van beide in de politieke religies van de twintigste eeuw, waarin inspiratie onontbeerlijk is voor de politiek en het tastend zoeken naar een nieuwe wereld niet straffeloos kan worden weggeschreven uit het programma van progressieve partijen.

Maar ook al lang voordat dergelijke existentiële twijfel toesloeg, was het getob over het geloof wijdverbreid. Dat blijkt uit de bijdrage van Bernard Kruithof over de doopsgezinde dominee Jakob Huizinga, Texels predikant en grootvader van de befaamde historicus. In zijn dagboek, dat werd geschreven over een min of meer onafgebroken periode van zestig jaar (1834-1893), gaf hij blijk van diepgaande zorgen over de geestelijke en lichamelijke gezondheid van zijn gemeente. Dat varieerde van het sterk stijgende drankmisbruik op Texel (van 28.000 kannen in 1851 tot 33.000 kannen in 1852), tot en met zijn frustraties over het gemeentelven te Den Burg. Maar wat de boventoon voert, is de innerlijke strijd die Huizinga voerde als gevolg van zijn kennelijk onvermogen om voor God en voor zichzelf te leven zoals de mens dat zou moeten. Voor mensen als Huizinga was het streven naar persoonlijke heiliging verbonden aan de taak medechristenen en medeburgers te verheffen. Daartoe achtte hij zich nauwelijks in staat nadat zijn vrouw op jonge leeftijd was overleden. Hij zou haar veertig jaar overleven en nooit meer hertrouwen. De in diepe rouw gedompelde Huizinga twijfelde zijn

leven lang over zijn eigen tekortkomingen en zijn roeping als opvoeder, van zijn eigen kinderen net zoveel als van zijn gemeente.

De bijdrage van Hugo Röling toont de erosie van het religieuze wereldbeeld, niet alleen door eigen onvermogen tot geloven, maar ook als gevolg van de toenemende ongeloofwaardigheid van kerkelijke leiders. Uit zijn keuze van in Nederland geschreven autobiografieën wordt duidelijk dat rationalistische twijfels over geloofswaarheden de boventoon voerden. Soms leken de twijfels te zijn gezaaid door het onvermogen een bevredigend antwoord te krijgen op klassieke vragen, zoals de vraag waar Kain een vrouw kon vinden als zijn ouders Adam en Eva de eerste mensen op aarde waren. Andere keren was het de geloofwaardigheid van geestelijken die mensen aan het twijfelen bracht, zoals de klaverjassende prediker die Godfried Bomans kort na een preek over Christus 'zes klaveren' hoorde roepen. Rölings voorbeelden laten zien dat het wegvallen van jeugdig geloof een terugkerend patroon was in moderne levensverhalen, alsof er een soort interne hervorming nodig was om in de maatschappij als intellectueel volwassene – of geëngageerde hervormer – je sporen te kunnen verdienen.

De waardering van het geloof stond in omgekeerd evenredige verhouding met de bewondering voor de wetenschap. Hoewel de erosie van religieuze overtuigingen niet uitsluitend het resultaat was van de schurende werking van het darwinisme, droeg de snelle verbreiding van de wetenschappen wel degelijk bij aan het kantelen van het christelijke wereldbeeld. Uit de bijdrage van Peter Jan Knegtman blijkt dat die verbreiding in de eerste plaats een institutionele aangelegenheid was: de ontwikkeling van universiteiten, die sterk werd bevorderd door de Wet tot regeling van het Hooger Onderwijs van 1876. Die maakte bijvoorbeeld de verheffing van het Amsterdams Athenaeum Illustre tot gemeentelijke universiteit mogelijk, maar leidde meteen ook tot de vraag welke taak de nieuwe universiteit in de stedelijke samenleving diende te vervullen. Terwijl de legitimiteit van het universitaire bestel volgens veel hoogleraren gezocht moest worden in wetenschappelijke autonomie, ontleende de universiteit haar maatschappelijke erkenning juist aan de bijdrage die zij leverde aan de vorming van de studenten tot ware en waardevolle personen en burgers – een spanning die nog steeds niet opgelost is.

Maar behalve deze institutionele ontplooiing van de wetenschap manifesteerde het wetenschappelijk denken zich in deze tijd vooral door de ontwikkeling van een nieuwe natuurfilosofie. Remieg Aerts laat zien dat het denken over de natuur rond 1860 daadwerkelijk van karakter veranderde. Het gebruik van natuurlijke metaforen was een traditie die terugging tot

de Grieken, maar de organicistische metaforiek van groei en verval, waarmee Johan Rudolf Thorbecke nog zijn politieke programma onderbouwde, raakte na 1860 in diskrediet. In plaats van metaforiek kwam de directe identificatie waarin staat en natie daadwerkelijk als organismen werden beschouwd, die met het instrumentarium van de biologie geanalyseerd konden worden.

Aan de hand van het werk van Gerard Heymans maakt Cor Hermans duidelijk tot welke complexe gedachtevorming die verbinding tussen fysieke natuur en psychische en sociale processen noopte. Heymans loste dat op in een psychisch monisme, waarin de fysieke wereld uiteindelijk een afspiegeling was van een psychische realiteit, maar dan wel één die gedeeld werd door alle organismen en die niet te herleiden was tot een menselijke verbeelding. Het betekende dat maatschappelijk welzijn slechts te bereiken was door psychische gezondheid. Sociale hervorming was daarom in de eerste plaats een taak van de psychologie, die volgens Heymans dan ook de toekomst had.

Andere wetenschappers gaven minder om conceptuele diepgang. Jo Tolbeek en Raf de Bont presenteren het werk van de Belgische entomologen Léon Becker en Ernest Candèze, die het leven van insecten in prentenboeken ten voorbeeld gaven aan opgroeiende kinderen. Daarin lag, behalve op orde en discipline, ook grote nadruk op hardheid en arbeidzaamheid. Zo werd het jonge lezerspubliek voorbereid op een leven van 'strijd en werk'.

Diezelfde oorlogszuchtige metaforiek prevaleerde in het werk van de grondlegger van de sociale wetenschap in Nederland, Sebald Rudolf Steinmetz. In een opmerkelijk betoog legt Hans Blom, voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, uit hoe Steinmetz voordelen in oorlog zag. Terwijl Steinmetz in zijn na de Eerste Wereldoorlog gepubliceerde *Soziologie des Krieges* tot een genuanceerde beoordeling van oorlog komt, ontwikkelde hij in zijn *Philosophie des Krieges* uit 1907 uit een sociaal-darwinistisch raamwerk een veel uitgesprokener positieve waardering van oorlog als motor van de vooruitgang.

De meest radicale conclusie werd in dat opzicht getrokken door de Duitse geleerden die mede op basis van het sociaal-darwinisme tot een selectionistische rassenleer en een genocidale bevolkingspolitiek kwamen. Frits Boterman schetst aan de hand van het werk van Eugen Fischer en Fritz Lenz voor het Kaiser-Wilhelm-Instituut für Anthropologie uit hoe zelfs wetenschappers die geen uitgesproken nationaal-socialisten waren, toch de wetenschappelijke onderbouwing van de nazistische vernietigingspolitiek leverden. Daar-

mee zijn we toch aangeland in de hoek waaruit Piet de Rooy de discussie over het darwinisme lange tijd weg heeft weten te houden.

Onderwijs en opvoeding

Kenmerkend voor de ideeën en praktijken waar sociale hervormers zich rond 1900 voor inzetten, was de combinatie van sociale verandering en persoonlijk ontwikkeling. Een nieuwe samenleving vergde nieuwe mensen, en dus een andere opvoeding. Nu was die belangstelling voor opvoeding zeker niet nieuw. Een intrigerend voorbeeld daarvan levert de bespreking door Jouke Turpijn en Jeroen van Zanten van de opvoeding van de aanstaande koningen Willem III en Willem IV. Door de kleinere afstand tussen vorst en volk moesten de heersende vorsten, onder wie ook de Oranjes, zich schikken naar een nieuwe burgerlijke maatstaf. De toekomstige koning Willem II ontpopte zich als een vader die zijn eigen kroost graag de vrijheid wilde geven die hem door zijn eigen vader niet gegund was. Daarbij maakte hij gretig gebruik van de inzichten uit de Romantiek en de pedagogische denkbeelden van Jean-Jacques Rousseau. Maar het viel niet mee zijn kinderen zo te vormen dat ze een staat konden leiden. Bovendien was Willem II niet erg consequent en liet hij te veel door zijn vingers glippen om zijn idealen te kunnen bewerkstelligen. Een van zijn zonen, de toekomstige Willem III, eiste als reactie op zijn eigen jeugd voor zijn oudste zoon en beoogde opvolger Wiwill een strengere opvoeding. Dat zou uiteindelijk nog beroerder uitpakken, om te beginnen met een dramatisch slechte relatie tussen vader en zoon. De auteurs concluderen dat ook de Oranjes onder een burgerlijke maakbaarheidsgedachte leden, waarbij zij te hoge verwachtingen koesterden dat de juiste opvoedingsinstructies en praktijken zouden resulteren in uitmuntende troonopvolgers.

Ook aan de andere kant van de samenleving waren opvoeding en vorming een punt van grote zorg. De eerste Amsterdamse socialisten vonden evenals de Oranjes het burgerlijke leven een keurslijf, wat zij zo veel mogelijk trachtten te mijden. Aanvankelijk lukte hen dat prima in hun vergadergebouw *Constantia*, dat in de Jordaan werd opgericht. Daar konden de arbeiders met hun gezinnen, volgens de auteurs Christianne Smit en Dennis Bos, ondersteuning vinden in de klassenstrijd met behulp van een bescheiden bibliotheek met revolutionaire lectuur, een mannenzangvereniging, debatavonden en – om de leden te trainen in zelfverdedigingstechnieken, geen overbodige luxe in die tijd – een schermclub. Maar aan de rand van de

Jordaan kwam concurrentie: het radicaal-liberale *Ons Huis*. Dit huis bood niet alleen de gezelligheid waarmee ook *Constantia* de arbeiders trachtte te werven, maar tevens populaire cursussen in vaardigheden die de buurtbewoners goed konden gebruiken. In dit alles streefde *Ons Huis* naar ‘een hoger geestelijk peil voor de arbeidersklasse’ en gebruikte het ideeën om het volk te verheffen die voor een belangrijk deel waren gestoeld op bestaande Engelse praktijken. Deze twee huizen verbeeldde de reikwijdte en de spanningen van het vroege socialisme. Maar hun geschiedenis wees ook naar de toekomst: het ruwe *Constantia* zou ten onder gaan door onenigheid binnen de SDB; *Ons Huis* zou blijven bloeien. Dit kwam niet alleen omdat de burgerij alles bepaalde, zoals Bos en Smit onderstrepen, maar omdat “burgerlijke” normen en waarden... ook door menig socialistisch arbeider met oprecht enthousiasme [werden] begroet’. Door burgerlijke opvoeding en proletarische zelfverheffing hebben de socialisten de weg voorwaarts weten te vinden.

Jaap Talsma biedt nieuwe inzichten in de verbinding tussen geheelonthouders en het socialisme. In zijn bijdrage duikt Talsma in de geschiedenis van de in 1842 opgerichte Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank. Lange tijd drukten de adel en de gegoede burgerij – veelal van orthodoxe protestantse snit – een stempel op deze vereniging. Rond 1890 dreigde voor deze vereniging het licht uit te gaan. Maar een nieuw conflict verhitte de gemoederen: een conflict tussen ‘afschaffers’ die slechts de verkoop van sterke drank wilden verbieden en de geheelonthouders, die ook het gebruik van bier en wijn in de ban wilden doen. Deze laatste groep kon rekenen op de steun van een jonge en actieve achterban uit Friesland, onder leiding van Pieter van der Meulen. Tegen de eeuwwisseling was de vereniging in handen gekomen van de geheelonthouders. Deze activisten waren veelal actief in de Friesche Volkspartij en ontwikkelden op termijn sympathie voor de SDAP. De opvallende rol van de geheelonthouders onder de socialisten moet volgens Talsma dus niet verklaard worden uit de algemene invloed van de humanitaire beweging op het socialisme – want de socialisten konden ook nauwelijks interesse opbrengen voor andere delen van het humanitaire programma, zoals het vegetarisme – maar is te danken aan de sterke verbanden tussen de geheelonthouders en de Friesche Volkspartij en daarmee de SDAP. Zo gezien was geheelonthouding niet een elitair importartikel dat het socialisme was binnengesmokkeld, maar een onderdeel van een bredere beweging.

De wens tot verheffing die in de Nederlandse samenleving leefde van koningen tot arbeiders was ook zichtbaar in de gesloten gestichten van het

land. Sterker nog, betoogt Leonie de Goei, 'het opvoedkundig streven in de psychiatrie lijkt [in Nederland] sterker dan elders te zijn geweest, en daarmee... exemplarisch voor de Nederlandse mentaliteit'. Zo gezien was de Nederlandse psychiatrie in de loop van de geschiedenis bijzonder ingenomen met opvoedingsprogramma's en maakte in vergelijking met andere landen minder gebruik van technologie, medicatie en eugenetische ingrepen. Volgens De Goei is het hoog tijd dat de geschiedenis van de psychiatrie in Nederland verteld wordt aan de hand van opvoedkundige therapieën. Dat doet ze in haar bijdrage aan de hand van drie 'opvoedkundige systemen', die op hun beurt diepe invloed hebben gehad op de Nederlandse psychiatrische instellingen: 1) de zedekundige benadering uit het midden van de negentiende eeuw, waarin vooral aandacht was voor de zelfdiscipline van de patiënt; 2) de actievare therapie van de jaren twintig, waarin de patiënt zelfstandigheid moest leren door arbeid; en 3) de sociotherapie van de naoorlogse jaren, waarin persoonlijke zelfontplooiing van de patiënt centraal stond. Maar deze systemen stootten snel tegen grenzen aan: gebrek aan (goed) personeel bleef een structureel probleem tot ver na de oorlog. Nederlandse psychiaters waren vaak bescheiden in hun doelstellingen, concludeert De Goei, ze waren geen ijverige genezers, maar opvoeders die vooral streefden naar verheffing van de patiënt door hem te leren hoe hij kon omgaan met zijn sociale omgeving.

Nederlanders lijken dus veel nadruk te hebben willen leggen op het belang van opvoeding en onderwijs. In de uitwerking van dit patroon mag seksuele voorlichting, en de waarschijnlijke gevolgen ervan voor het seksuele gedrag van Nederlanders, niet ontbreken. In zijn bijdrage aan deze bundel zet Dirk Damsma vraagtekens bij de karakterisering van Nederland aan het begin van de twintigste eeuw als 'preutse natie', zeker in de vergelijking met Engeland. Toen Marie Stopes in Engeland in 1918 voor het eerst een boek schreef over *sex difficulties in married love* was de reactie op de Nederlandse vertaling positief. De vertaler las haar boek met 'een goedigen glimlach op het gelaat...', verheven als wij reeds lang zijn boven vele ouderwetsche inzichten en gebruiken, waarin de Engelschen nog vastgeroest zitten'. Al lang voor de Eerste Wereldoorlog kon literatuur waarin openlijk over seks werd besproken zonder problemen in Nederland worden gelezen. Bovendien had Nederland vanaf de jaren twintig de beschikking over zeer expliciet voorlichtingsmateriaal van Th.H. van de Velde in *Het volkomen huwelijk*. Je kon in Nederland, althans boven de rivieren, betrekkelijk openlijk over seks praten en kennis vergaren over het voorkomen van ongewenste zwangerschap. Dit vertaalde zich mede in aanzienlijk lagere aantallen buitenech-

telijke zwangerschappen en abortussen. Nederland bleef niet altijd vooroplopen – Engeland haalde Nederland voor de Tweede Wereldoorlog weer in – maar Damsma onderstreept dat de Nederlandse openheid over seksuele voorlichting wel degelijk invloed had op het Nederlandse seksuele gedrag.

Het eenzame gelijk

Sommige hervormingen werden bedacht en tot uitvoering gebracht door eenlingen, die vaak in de schaduw stonden van de grote bewegingen van hun tijd. Niet elk van hen kreeg de aandacht die hij verdiende. Slechts weinigen konden op blijvende waardering rekenen. Hun hartstocht was er niet minder om. De bijdragen in deze bundel geven zicht op een roerige tendens in het Nederlandse maatschappelijke bestel waarvan steeds weer met verrassing wordt geconstateerd hoe krachtig die is. Hoewel het misplaatst zou zijn met alle geweld een gewelddadige traditie in de Nederlandse cultuur te willen herkennen, is het omgekeerde beeld van een land van kleine gebaren, overgeleverd aan onheldhaftig trachten, evenzeer ideologisch van aard. Zo laat Marjan Schwegman in haar bijdrage zien dat er in Nederland een authentiek enthousiasme bestond voor de revolutionaire heroïek van het garibaldisme. Zelfs de overigens zo regenteske burgemeester van Amsterdam Gijsbert van Tienhoven was in zijn jonge jaren door Garibaldi geïnspireerd geweest en dat heroïsch vuur brandde ook nog toen hij zijn grote werken voor stad, land en wereld ondernam.

Maar zoals Dirk Jan Wolffram laat zien, is een dergelijke hoogdravendheid lang niet altijd nodig om tot grote daden te komen. Cornelis Lely was volgens hem een doodsaai man, die juist door zijn technocratische benadering van vraagstukken van maatschappelijke hervorming tot grote daden kwam. Ook in dit geval geldt evenwel dat het niet zozeer de voorlieden van de emancipatiebewegingen zijn die de grote maatschappelijke transformaties teweegbrengen, maar de eenlingen, die op basis van eigenzinnigheid en doorzettingsvermogen tot grote daden weten te komen.

Toch gaat dat niet altijd goed. We sluiten af met die voorbeelden van intellectuelen wier hervormingsdrang vastliep in goede bedoelingen en slechte verhoudingen. Annet Mooij schetst hoe Mina Kruseman een veel offensievere benadering van de 'emancipatie der vrouw' voorstond dan de meeste van haar generatiegenoten in het derde kwart van de negentiende eeuw. Niek van Sas beschrijft hoe Herman Heijermans zich in *De Jonge Gids* keerde tegen de uitsluitend talige revolutie van de Tachtigers. Hij

ambieerde directe sociale actie, maar liep tevergeefs te hoop tegen het oververhitte orangistische nationalisme rond de eeuwwisseling. Ten slotte beschrijft Alex Geelhoed de mislukte pogingen van de socialistische activist en literator Kees de Dood om vanuit de literatuur politieke invloed te ontwikkelen. Kenmerkend voor alle drie deze helden is niet alleen dat ze gesmoord werden in de eenzaamheid van hun gelijk, maar ook dat ze alle drie een letterkundige achtergrond hadden. Terwijl de meeste van de hier besproken hervormers ergens halverwege droom en daad stonden, verbleven deze denkers dicht bij de droom dan voor effectieve daden doenlijk bleek.

Daarmee geven ze de grens aan van wat hervormers in het lange tijdvak rond de eeuwwisseling vermochten. Deze bundel begint evenwel met een analyse door Wichert ten Have van het werk van De Rooy. Diens gene- genheid voor de 'ploeterende mens' en 'de beperkte vermogens van de men- sen het betere na te streven' gaat gepaard met zijn diep besef van historische paradoxen; we komen niet uit waar we dachten dat we zouden belanden. Ten Have's beschouwing van De Rooy's geschiedschrijving brengt ons terug naar het thema van dit boek: de worsteling van hervormers om iets beters te maken van de wereld en de mensheid, en de weerbarstigheid van de geschiedenis. Zoals De Rooy op verschillende plaatsen heeft betoogd, moet de betekenis van deze figuren niet gezocht worden in mobilisatie van volksdelen, maar in de wijze waarop zij hebben bijgedragen aan het ontwerp van een nieuwe wereld. Zij verbeeldden de samenleving die er nog niet was, maar die zij zagen emaneren uit de natuur en de noodzakelijke gang van de geschiedenis. Hoewel zij afstand hadden genomen van het christelijk geloof, bleef hun denken vaak onverminderd metafysisch. Ze waren over- tuigd van een plan in de geschiedenis, dat te ontraadselen zou zijn door te lezen in het boek van de natuur. Het bezitten van de oplossing van dat raadsel maakte eenzaam, maar voedde tegelijkertijd de transformatieve kracht waarmee na 1900 een nieuwe samenleving werd gebouwd, ten goede, of ten kwade.